

KÁLECZ-SIMON ORSOLYA

Identitás, trauma és nyelv

A KELET-EURÓPAI ÉS AZ EMIGRÁNS IDENTITÁS ELLENTMONDÁSAI
JULIA KRISTEVA ÉS DUBRAVKA UGREŠIĆ SZÖVEGEIBEN

Az alábbi tanulmány két kelet-európai író/elméletíró/irodalomtudós emigrációból/emigrációról írott kulcsszövegeit kísérli meg összevetni egymással, arra keresve a választ, hogyan rajzolódik ki bennük Kelet-Európa, a kelet-európai identitás, illetve a – Kelet és Nyugat kollíziójával jellemezhető – emigráns identitás. Az egyik egy nemzetközi hírnevű, az irodalom történetét jelentős mértékben átformáló teoretikus, irodalomtudós és író, aki 23 évesen hagyta el kelet-európai hazáját, teljesen hátat fordítva annak a kultúrának, ahonnét érkezett. A másik egy olyan irodalomtörténész és író, aki intellektuálisan Közép-Kelet-Európában szocializálódott, és aki hazájában jelentős karriert futott be, nemzetközi ismertségre és elismertségre viszont csak kényszerű emigrációja után, az 1990-es években tett szert.

Különbségeik ellenére tehát a két szerző életútjában és felfogásában számos hasonlóságot is találhatunk: mindketten emigránsok, mindketten kelet-európaiak, és mindketten nők, méghozzá olyan nők, akik kiemelten fontosnak tartják a testtel, a társadalmi nemmel és a nők társadalmon belül elfoglalt helyével kapcsolatos kérdések felvetését, és akik nem csupán a társadalmi nemek, de a politika vonatkozásában is előszeretettel villantják fel a Másik nézőpontját.

Az első szerző a bolgár származású Julia Kristeva, aki a strukturalizmust a lacani pszichoanalízissel ötvöző megközelítése révén szerzett elismertséget, a női test, az anyai test és az abjekció tematizálása révén pedig a feminista diskurzusokhoz is jelentős mértékben járult hozzá. Témánk szempontjából azonban az 1990-es években született szövegei a legérdekesebbek: az *Étrangers à nous-mêmes* (1991; Önmaga tükrében idegenként¹, 2010), a *Nations without Nationalism* (1993; Nemzetek nacionalizmus nélkül), valamint a *Crisis of the European Subject* (2000; Az európai szubjektum krízise) című kötetek elsődleges témája a politika, ezen belül is a – társadalmi nemi, nemzetiségi vagy politikai értelemben vett – Másik perspektívája. Kristeva fontos visszatérő témája az emigráció, az emigráns tudat, és az emigráns identitás. (Vö. McAfee 1–10.)

A második szerző a horvát származású Dubravka Ugrešić. A Kristevával azonos generációba tartozó horvát írónő (Kristeva 1941-ben, Ugrešić pedig 1949-ben született), irodalomtudósként, regényíróként és novellistaként már a volt Jugoszláviában ismertté vált.

---

¹ Azokra a szövegekre, amelyek rendelkeznek magyar fordítással, a fordítás címén, a fordítással nem rendelkező szövegekre pedig eredeti címükön fogunk hivatkozni, zárójelben megadva azok fordítását.

Az író, aki a metafikció, az irodalommal és a szerzőség kérdésével kapcsolatos dilemmák markáns hangú tematizálójaként vált ismertté, a délszláv háború kitörése után a valóság problémái felé fordul – s épp ezek a szövegek azok, amelyek a valódi nemzetközi ismertséget hozzák a számára. Publicisztikáiban, esszéiben éles kritikával illeti – mind a horvát, mind a szerb – nacionalizmust, amiért éles támadások keresztjébe kerül, mígnem 1993-ban elhagyja Horvátországot. *Američki fikcionar* (1993; Amerikai fikcionárius) és *Kultura laži* (1996; A hazugság kultúrája) című esszéköteteit számos nyelvre lefordítják, az e korszakban íródott regényei, a *Muzej bezuvjetne predaje* (1998; A feltétel nélküli megadás múzeuma, 2000) és a *Ministarstvo boli* (2004; A fájdalom minisztériuma, 2008) pedig magyar nyelven is megjelentek. (Bővebben ld. Nemeč 320–323.)

A jelen tanulmány középpontjában egyfelől Kristeva két esszéjellegű szövege, az *Önmaga tükrében idegenként* című kötetben megjelent *Toccata et Fugue pour l'étranger* (Toccata és fuga az idegennek), valamint a *Crisis of the European Subject* (Az európai szubjektum krízise) című kötetbe is beválogatott *Bulgarie, ma souffrance* (Szívfájdalmam, Bulgária), másfelől Dubravka Ugrešić *A fájdalom minisztériuma* című regénye áll. A műfaji polivalencia mindegyik műre jellemző. Kristeva beskatulyázhatatlan, ambivalens, szándékosan ellentmondásos írásai irodalmi és elméleti szöveggé egyaránt olvashatók. Ugrešić regényében – narratív keretbe ágyazva – számos esszéjellegű részletet találunk, amelyek a horvát író 1990-es években írott, aktuálpolitikai és emigrációs témájú esszéinek szerves folytatásaként, sőt, összességüként olvashatók. A regény elemzésébe ezért az *Američki fikcionar* (Amerikai fikcionárius) és a *Kultura laži* (A hazugság kultúrája) című esszékötetet is bevonjuk majd.

A *fájdalom minisztériuma* az 1990-es évek elején játszódik Horvátországban, majd Hollandiában. Miután a férjét szerb származása miatt elbocsátják az egyetemről, a fiatal főiskolai oktató, Tatjana Lucić arra kényszerül, hogy elhagyja az országot. Egy barátnőjének köszönhetően csakhamar álláshoz is jut – egy amszterdami egyetem szlavisztikai tanszéke kéri fel a délszláv irodalmak oktatására. Tanítványaival, akik jórészt a délszláv menekültek soraiból kerülnek ki, eleinte esszéket írnak, amelyekben – terápiás céllal – a volt Jugoszlávia kultúrájának tárgyait, jelenségeit veszik számba. Az órák barátságos hangulatban, vidám kávézgatásokkal tarkítva telnek, mígnem a félév végén a tanszékvezető közli Tanjával, hogy egyes hallgatók panaszkodtak az órák színvonalára és „jugónosztalgikus” szellemiségére. A következő félévben a csoport a délszláv irodalmak történetét tekinti át, majd az emigrációval és a hazatéréssel foglalkozó regényeket elemezik. A második félév végén azonban kiderül, hogy Tanja nem maradhat tovább az egyetemen – végül egy tanítványa szociális bérlakásába költözik, és a bevándorlók lakta gettóban próbál új életet kezdeni.

A regény a Tanja által vezetett irodalom- és kultúrtörténeti szemináriumok köré épül, így a szöveg kiterjedt intertextuális mezőbe kerül, és az irodalmi kánonhoz, a délszláv irodalmi hagyományhoz való viszony megfogalmazásának is keretet ad. Megismerjük az órát látogató „gyerekeket” is, akiknek nemcsak a nemzetisége, de háttere, életútja, életfelfogása is markánsan különbözik egymástól. A „gyerekek” mellett ugyanakkor a regény narrátora, a „kartársnő”² (akire épp „diákjai” aggatják az iskoláskorukat idéző, jugónosztalgikus becenevet) élet-történetét, útkeresését, a hazával és az emigrációval kapcsolatos gondolatait is megismerhetjük.

² Az eredetiben a *drugarica* szó szerepel, amely „elvtársnő”-ként is fordítható

A két szövegcsoporthalán legnyilvánvalóbb összekötő eleme a kelet-európai gyökerekhez való ambivalens viszony – sőt, mindkét szerző esetében elmondható, hogy egyfajta traumaként élék meg kelet-európai identitásukat. Kelet-Európa-élményükben ugyanakkor nemcsak az egyénileg elszenvedett traumák, hanem a nyugat-európai eredetű, kirekesztő Kelet-Európa-és Balkán-kép hatása is megjelenik. A szövegekben egymást váltva jelenik meg a centrum és a periféria perspektívája, egyszerre teszik magukévá a Nyugat Kelet-Európáról kialakított sztereotipikus látásmódját, és egyszerre láznak ellene, egyszerre konstatálják honfitársaik másodrendű állampolgári mivoltát, és egyszerre igyekeznek szétzúzni ezt a skatulyát. Részen ebből következik az is, hogy mindkét szerzőnél megjelenik az Idegen/Emigráns szerepének a személyes tapasztalatokon túlmutató, általánosított vizsgálata, mind a közép-európai nacionalista diskurzusok, mind a globalizálódó világ identitásokról alkotott képének viszonylatában, amelyet a Másik egyéb megnyilvánulási formái (elsősorban a nők helyzete/identitása) iránti erőteljes érdeklődés kísér.

Amikor kezünkbe vesszük a szövegeket, az első és legfeltűnőbb párhuzam, amire figyelmesek lehetünk, az a tény, hogy mindegyikük remekül beilleszthető a pszichoanalitikus diskurzusba. Julia Kristeva, aki korábbi elméletírói munkássága során sokat merített a pszichoanalízisből, sőt, maga is dolgozott analitikusként (McAfee 9), a pszichoanalitikus szemlélet eredményeit az emigrációról szóló szövegeiben is kamatoztatja. Az *Önmaga tükrében idegenként és a Szívfájdalmam, Bulgária* megdöbbentően őszinte hangvétele, a mélyen személyes élmények megjelenítése, a nehezen felvállalható gondolatok bátor kimondása, a dilemmák, belső ellentmondások felsorakoztatása mind-mind arra utal, hogy az önanalízis szándékával íródott, vallomásos karakterű szövegeket tartunk a kezünkben.

Hasonló céllal íródnak Ugrešić esszékötetei is, mindenekelőtt az *Američki fikcionar* (Amerikai fikcionárius), amelynek előszavában kijelenti: véleménye szerint egy valamirevaló írónak sem szabad önéletrajzi feljegyzéseket, útleírásokat és naplót írnia – éppen azok önelemző jellege, s az ebből fakadó énközpontúság miatt („Američki fikcionar” 11). Ily módon egyszerre jelöli meg a szöveg műfaját, és – ironikus távolságtartással – egyszerre határolódik el tőle. A napló műfaja, és az önéletrajzi-önanalitikus indíttatás ugyanakkor a 90-es évek horvát irodalmának egészére jellemző, elég, ha a szintén a feminizmustól induló Slavenka Drakulić Magyarországon is napvilágot látott esszéköteteire (vagy akár Ugrešić más köteteire) gondolunk. (Bővebben lásd: Medve)

Ezt a beszédmódot képviseli *A fájdalom minisztériuma* című regény is, amely – miként korábban is utaltunk rá – mind a felvetett témák, mind azok megközelítése tekintetében az esszékötetek szerves folytatásának tekinthető. A regény középpontjában voltaképpen egy önterápiás munka áll; a regény főszereplője, Tanja, kezdettől fogva arra használja délszláv irodalommal foglalkozó óráit, hogy segítsen diákjainak – és, nem utolsósorban, saját magának – feldolgozni az elszenvedett traumákat. Amikor azonban a tevékenysége a tanszékvezető fülébe jut, a tudós e szavakkal utasítja rendre: „Magát nem ilyen dolgokra képesítették, és nem is ezért fizetik. Az ilyen dolgokra ebben az országban megvannak a megfelelő szakemberek, akiket pszichoterapeutáknak nevezünk”. (*A fájdalom minisztériuma*, 136) A következő félévben Tanja szigorúan az irodalomra koncentrál, ám csakhamar rá kell döbennie: az irodalmi szövegek korábbi olvasási módjai érvényüket veszítették, és nemcsak ő, de a tanítvá-

nyai is kizárólag a traumáikon keresztül, az (ön)terápia egyik eszközeként képesek értelmezni azokat. (172)

Az emigránsnak az anyakultúrához és a befogadó kultúrához való viszonyát Kristeva az anyával és az apával való kapcsolat analógiájára határozza meg: „Legtávolabbi emlékeiben is már finoman sebzett alakként jelenik meg: a szeretett és mégis szerény, gondterhelt vagy figyelmetlen anya meg nem értése idegenné teszi a száműzöttet” (*Önmaga tükrében idegenként*, 8).

Az emigránst tehát az anya(kultúra) nem érti meg, elutasítja, az apa (a befogadó kultúra) viszont megközelíthetetlenül távoli a számára. Az emigránst ugyanakkor olyan emberként határozza meg, aki maga is elhagyta saját anyját; ezt – hallgatólagosan ugyan, de igen következetesen – a domináns kultúrába való integrálódás szükséges feltételként jelöli meg. Ennek a gondolatnak az előzményeit Dušan I. Bjelić a kristevai *chora* fogalmában találja meg, amely szerint ahhoz, hogy a gyermek beléphessen a szimbolikus rendbe, el kell szakadnia az anyjától. („Julia Kristeva” 2008) Az anya és az apa motívuma, a hozzájuk való viszonyulás problémája – a szó konkrét és absztrakt értelmében egyaránt – nemcsak az *Önmaga tükrében idegenként*, de a *Szívfájdalmam, Bulgária* sorait is át- meg átszövi.

A Kristeva által metaforikusan megfogalmazott viszonyulás Ugrešić szövegében a konkrétumok síkján jelenik meg. Egy helyen az emigránsok „infantilizálódásáról”, „regressziójáról” beszél, és egy olyan gyerekhez hasonlítja őket, aki egy nagy embertömegben – áruházban vagy utcán – elveszítette az édesanyját. (*A fájdalom minisztériuma*, 26) Másrészt, a főszereplő-narrátor, Tanja az édesapjától elszigetelve nőtt fel, akiről csak homályos emlékei vannak, az anyjával való kapcsolata pedig felületes, távolságtartó, elfojtásokkal és félreértésekkel terhelt, habár mindkét fél ragaszkodik a másikhoz, és mindkettejükben meglenne az igény az érzelmek kifejezésére. Túl azon, hogy a kristevai „alapképlet” a főszereplő életében szó szerinti értelemben is megjelenik, a Tanja és az édesanya közötti ellentmondásos viszony a főszereplő saját nemzeti identitásához való viszonyát is jól leképezi.

Kristeva és Ugrešić emigrációs szövegeinek fókuszában egyaránt az emigráns identitás problémája áll. Mindkét szerző arra tesz kísérletet, hogy egy problematikus identitást vázoljon föl, amely, heterogén mivoltának köszönhetően, feszültségekkel és ellentmondásokkal terhelt.

Az identitás problémáinak tárgyalása mindkét szerző esetében a *nyelvhez* való viszony boncolgatásával indul.

Kristeva szövegeiben az emigráns nyelve, és a nyelvhez kötődő kulturális kód eleve marginálisként, alárendelteként jelenik meg, és az sem kerülheti el a figyelmünket, hogy az új kulturális kód elsajátítása kizárólag a régi eltemetése, háttérbe szorítása árán lehetséges. Az új kód elsajátítása azonban sohasem lehet tökéletes:

„Két nyelv találkozik bennem és két idősk: olyan idiómát formálgatok, amely a világos megfogalmazásokra alkalmas, aztán szenvedélyes utalásokat dolgozok bele, és a sok használatból fényesre koptatott szenteltvíztartók kőpárkányához hasonló francia szavak sima felszíne alól egyszer csak elősejlik az ortodox ikonok feketésarany színvilága.” („Szívfájdalmam, Bulgária”)

Az új kód elsajátítása egyszersmind egy új személyiség, új kulturális horizont (mi több: új nem) ígérete. (Ld. *Önmaga tükrében idegenként*, 33) A régi kód azonban – s ezáltal a régi szemlélet, a régi identitás – elfojtva bár, de megmarad, és dezintegrálja, aláássa az új kódon, az új diskurzusok szabályai szerint folytatott kommunikációt. A két kód egymáshoz való vi-

szonyát a kristevai posztstrukturalista nyelvelmélethez ismert szimbolikus és szemiotikus kód kölcsönhatásának analógiájára érthetjük meg – a francia nyelv a jelölési folyamat világos, jól körülhatárolt, rendszerszerűen leírható aspektusával, a bolgár nyelv pedig az ezt a rendszert felbomlasztó ösztönszerű készlettel állítható párhuzamba.

E két erő kölcsönhatásából jön létre az emigráns egyedi nyelve, amely azonban, mivel mindkét kódtól eltér, a befogadóknak is, és az egykori honfitársaknak is sérti a fülét. Ez a szabálytalanság a befogadást is meghatározza; az emigráns beszédét a hazaiak kikapcsolódás gyanánt meghallgatják ugyan, de – részint a kódolás hiányosságai, részint pedig az emigráns alacsony szociális státusa miatt – különösebb súlyt vagy jelentőséget nem tulajdonítanak neki; többnyire könnyedén elsiklanak felette. (Ld. *Önmaga tükrében idegenként*, 23–24) A kódolás tökéletlenségének másik következménye, hogy az emigráns végül sem az anyanyelvén, sem az elsajátított új kóddal nem képes tökéletesen kifejezni a gondolatait: „Így, két nyelv között, elemetek a csend.” (*Önmaga tükrében idegenként*, 19)

Az emigránsok nyelvhez – az anyanyelvükhöz, illetve a befogadó ország nyelvéhez – való viszonya Dubravka Ugrešić szövegeinek is fontos témája. *A fájdalom minisztériuma* szemináriumi csoportjának diákjainál a saját nyelvhez, a többiek nyelvéhez vagy a befogadó ország nyelvéhez való viszony megváltozik, elbizonytalanodik, vagy valamilyen más okból válik kiütközötté.

A bosnyák Selimet, akinek az édesapját szerb katonák ölték meg, határozottan irritálja szerb csoporttársa, Boban tájszólása. Nevena beszédében – akinek az édesapja szerb, édesanyja pedig horvát – az ország legkülönfélébb dialektusai keverednek. Igor ellenben szűknek találja az anyanyelve kereteit, ezért minduntalan anglicizmusokkal „pepperizálja” (*Dubravka Ugrešić kifejezése*) beszédét. A szabadidejében szótárat szerkesztő amatőr nyelvész Laki – aki végül az elbocsátott Tanja helyét foglalja el az amszterdami szlavisztikán – azonban, ellenkezőleg, kínosan ügyel arra, hogy mindig irodalmi horvát nyelven szólaljon meg.

Feltűnő továbbá, hogy a „diákok” többsége nem szívesen használja az anyanyelvét; beszédüket holland jövevényszavak tarkítják – sokszor olyan alapvető szavak helyett is idegen szót használnak, mint a *sétálni* vagy a *feketékává* –, és könnyebben ki tudják fejezni magukat hollandul vagy angolul.

A nyelvhez való viszony elbizonytalanodása mellett számos más orientációs pont is kérdésessé válik. „Shit, I don't have a biography” (*A fájdalom minisztériuma*, 25) – válaszolja angol nyelven Igor az élettörténetét firtató kérdésre a Tanja által kiosztott kérdőívén. Tanítványai válaszait olvasva maga Tanja is elbizonytalanodik: „Tényleg, voltaképpen hol is születtem? Jugoszláviában? A volt Jugoszláviában? Horvátországban? Shit! Do I have any biography?” (26) A regény egy későbbi részében – a fürdőszobátükör előtt állva, tükörképét méregetve – pedig azt kérdezi saját magától: „voltaképpen hol is vagyok?” (35) Az eredet elbizonytalanodása, a térbeli orientációs pontok elvesztése okozta szorongást Tanja új orientációs pontok kijelölésével igyekszik enyhíteni; rendbe teszi lakását, majd hozzálát a város, később pedig az ország szisztematikus feltérképezéséhez.

A nyelv, a belakott-belátott terület (az otthon, a város és a haza), s ebből adódóan az eredet és az életrajz elbizonytalanodása az identitás súlyos válságát leplezi le. A sajátér-kijelölés és a térbeli tájékozódás képességének elvesztéséhez – magán az emigráción kívül – a délszláv állam feldarabolása és a háborús pusztítások vezetnek, a nyelvi identitás elbizonytalanodását pedig a szerbhorvát nyelvi norma három részre szakítását, a szerb, a horvát és

a bosnyák nyelvi norma kialakítását övező konfliktusok és viták okozzák. Még a horvát nemzeti ébredés korában (1835–1850) – elsősorban a horvát területeken – fogalmazódott meg az a célkitűzés, miszerint a délnyugati szláv területeken uralkodó dialektusokból a délszláv (illír) kultúra hordozására alkalmas, egységes és közös nyelvet kell létrehozni; az 1990-es évek elején azonban ez a paradigma megdőlt, és egy azzal szöges ellentétben álló tendencia, az új nyelvek különbségeinek, eltérő hagyományainak hangsúlyozása került a fókuszba. A horvát nyelv önállóvá válásakor egy purifikációs folyamat indult el, sorra születtek a neologizmusok, és számos bevettnek számító, ám a nyelvi normával inkompatibilisnek nyilvánított nyelvi alakzatot tiltottnak bélyegeztek. A politikai „újbeszél” kialakítását, a nyelv cenzúráját és kikényszerített öncenzúráját – amelyet Daša Drndić a náci nyelvpolitikájához hasonlított (ld. Drndić 3) –, az így született nyelv gyökértelenségét Dubravka Ugrešić is számos publicisztikában tűzte tollhegyre.

A fájdalom minisztériuma szereplőinek nyelvhez való viszonya – akárcsak Kristeva szövegében – az identitáshoz való viszonyukat tükrözi. A többi nyelv elutasítása az eltérő identitások elutasítására, a dialektusok keveredése a saját identitás elbizonytalanodására, széthullására utal; az új horvát standardhoz való kínosan precíz ragaszkodás pedig az új nyelvi norma születését kísérő nacionalista diskurzusok maradéktalan elfogadását fejezi ki.

Az emigráció, az idegen nyelvű közeg egyszerre mind a saját nyelvhez és identitáshoz való viszony rendezésének helyszíne is; semleges terület, ahol szabadon felvethetők az identitással kapcsolatos kérdések, dilemmák, anélkül, hogy a közösség vagy a hatalom szankcióitól kellene tartani.

Az emigránsok egy része azonban nemcsak kilép a megszokott kulturális kontextusból, de – az anyanyelvével együtt – végleg hátat is fordít neki. Míg Kristeva azt engedi sejtetni, hogy az emigráns kényszerből fojtja el az óhazához kötődő identitását – hiszen a szubjektum kizárólag ezzel a feltétellel képes betagozódni a domináns kultúrába, és elsajátítani annak diskurzusait –, addig Ugrešić regényhősei esetében a horvát és egyéb délszláv identitások elfojtása tudatos döntés, amelynek a háttérében a menekülés áll. Ez a gesztus az identitás kérdésének félretolását, vagy a problémássá vált identitással való szakítás igényét fejezi ki. Így tesz végül Tanja is, aki az egyetemről való elbocsátása után bébiszitternek áll, vagyis egy képzettséget nem igénylő, tipikusan bevándorlók által végzett munkát vállal el – mintegy kitérve az elől a feladat elől, hogy értelmiségiként nézzen szembe az identitását illető kérdésekkel, dilemmákkal.

A balkáni identitás mind Kristeva, mind Ugrešić szövegeiben *nyomasztó, traumatikus teherként* jelenik meg.

Az *Önmaga tükrében idegenként* című könyv a következő mondattal indul: „Az idegen: torkomat fojtogató düh, látásom zavaró sötét káprázat, kifürkészhetetlen, homályos nyom.” (5) E baljóslatú képben egyszerre jelenik meg az elfojtott identitás okozta, mások és önmagunk ellen irányuló frusztráció, és az általa előidézett felforgató, mindent elbizonytalanító és elidegenítő hatás.

A *Szívfájdalmam, Bulgária* című szövegében ugyanezeket az élményeket egy konkrét személy – saját maga – nézőpontjából mutatja be. Kristeva úgy vall bolgár identitásáról, mint egy rá nehezedő, traumatikus titokról. A bolgár identitás csupán lefojtva, háttérbe szorítva, a francia identitás alá eltemetve létezhet, ugyanakkor azt nem hagyja kibontakozni; folyton megzavarja, eltéríti a tanult kulturális kódot követő beszédet, s közvetve a domináns identi-

tás szabad megélését. A bolgár identitáshoz ráadásul a hazáját elhagyott emigráns öngyűlölettel vegyes kisebbségi érzése, a nyugatiak sztereotípiái, és az általános elmaradottság, kulturálatlanság és mocskok képzete tapad. A „bolgarság” tehát egyszerre jelenik meg mélyen eltemetett, súlyos és alaktalan titokként és traumatikus valóságként.

A *fájdalom minisztériuma* főszereplőjének alaptraumája, hogy az az identitás – a többféle kultúrát magában foglaló összdélszláv identitás –, amelyben felnőtt, s amellyel az élete során azonosult is, egyik napról a másikra érvényét veszítette; az újonnan született államhatalmak és az általuk kezdeményezett diskurzusok nem csupán érvénytelenítették, de gyakorlatilag törvényen kívül helyezték azt. Ellehetetlenítették például a korábbi identitásnarratíva fel- és megidézését, letiltva ezzel az olyan emlékek megélését, amelyek sokaknál egyben a személyes identitás alapjai voltak. A kikényszerített identitásváltás tehát egyszersmind trauma is, amely a személyes identitásnarratívák megkérdőjelezésével, felforgatásával jár.

Ezekre a problémákra terhelődik rá az újonnan létrehozott nemzeti identitások – a horvát, a szerb, a bosnyák stb. – megkülönböztetését illető kétségek, valamint az ellentétes identitású csoportok erőszakos elutasítását, marginalizálását, vagy éppen tervszerű megsemmisítését célzó erőszak. Az erőszak elszenvetői gyakran képtelenek túlélni a traumát, vagy ellenkezőleg, maguk is valamelyik kirekesztő, monisztikus identitáskonceptió mellett teszik le a voksukat.

Kristeva és Ugrešić szövegeinek harmadik közös pontja az anyaország által támogatott *nemzeti identitásnarratíva és kultúra éles kritikája*.

A rendszerváltás után újjáéledő bolgár kulturális szcénát Julia Kristeva elsősorban annak *inautenticitása* miatt kritizálja. Az inautenticitás okát abban látja, hogy egykori hazájában szolgálai igyekeznek átültetni a nyugati kultúra meghatározó alkotásait, és sorra gyártják azok utánzatait, amelyek azonban a bolgár kultúra kontextusában gyökértelennek hatnak. („Szívfájdalmam, Bulgária”)

„Elkezdték fordítani Shakespeare-t és Dosztojevszkijt, aztán valahogy eljutottak Faulkner, Beckett, Nathalie Sarraute, Barthes, Foucault és (igen kis számban) Kristeva könyveiig – a többi hagyjuk. És bizony be kellett látni, hogy hiányoznak a fordításhoz szükséges szavak. Erre aztán a bolgárt, a gazdag érzelmvilágú parasztok és naiv gondolkodók nyelvezetét az ízetlen, gyökértelen idegen szavak egész arzenáljával rakták tele. A mondatszerkezet egyre nehezkesebbé vált, a gondolatok ettől még nehezebben szárnyaltak.” („Szívfájdalmam, Bulgária”)

Miként korábban már utaltunk rá, Kristevához hasonlóan Ugrešić is erős kritikával illeti az új horvát állam nyelvhasználatát. Jóllehet a horvát író a nyelv inautenticitásának okát nem a centrális diskurzusok utánzásában, hanem a „színhorvát” neologizmusok erőltetett, a korábbi hagyományokat felülíró használatában látja (erről lásd pl. a *Kultura laži* című kötetet), végül – a mű főhőse, Tanja szájába adva – ő is azt a következtetést vonja le, hogy a nyelv szétzilálódása, átpolitizálódása magát a beszédet teszi lehetetlenné; az embernek két választása van: „mindenről *autentikusan* hallgatni vagy *nem-autentikusan* beszélni.” (*A fájdalom minisztériuma*, 49)

Kristeva a bolgár kultúra inautentikus mivoltának másik lényegi okát az *ízlés* hiányában látja: Bulgáriában hiányzik az az általános norma- és konvenciórendszer, amely egy azonos tekintélyt vagy más referenciapontot elfogadó közösség konszenzusán alapszik, s amely által

a résztvevők egymást is elismerik a közösség tagjaként. Szemben például Franciaországgal, ahol a *franciás ízlés* több évszázados hagyományokra tekint vissza, Bulgáriában ilyesmiről szó sincs, ezért a kultúra kontinuitásának feltételei sem adóttak.

Az ízlés, pontosabban annak elbizonytalanodása és hiánya Ugrešić esszéiben és regényeiben is kulcskérdésként jelenik meg. Ugrešić szövegeiben az új horvát állam gyökértelenségének, a hagyományokhoz való inautentikus viszonyulásnak jelképe a *nacionalista giccs*. Ez a fajta giccs a horvát kultúra és államiság szimbólumainak értékfosztott, kommersz változata, amelynek célja a *csábítás*, vagyis a nagyközönség megnyerése a multikulturalizmust élesen elutasító nacionalista ideológia és az azt képviselő tekintélyelvű rezsím számára. (*Američki fikcionar*, 145–156) Ilyen giccsok láthatók a holland szlavisztika tanszékvezetőjének felesége, az új horvát identitásnarratívát rekordidő alatt, különösebb skrupulusok nélkül magáévá tevő Ines lakásában is, akit Tanja, stílszerűen, a nacionalista giccs egy eklatáns példájával – egy doboz csokoládéból készült horvát útlevéllal – lep meg. (*A fájdalom minisztériuma*, 132)

A fájdalom minisztériuma azonban a kor visszás jelenségeinek kipellengérezése mellett egy jóval súlyosabb állítást is megfogalmaz: az egész ország kultúráját korszerűtlenként marasztalja el, amely képtelen betölteni vállalt küldetését. Egyrészt az ország irodalma és kultúrája reménytelenül provinciális; még mindig a 19. századi horvát irodalom felvilágosodást idéző, népművelő-népfelemelő koncepciója áll mögötte, ami, bár éppen a nagy civilizációk és a horvát kultúra közötti különbség leküzdését szolgálja, valójában folyamatosan újratermeli a horvát kultúra elmaradottságát, hiszen az nem képes túllépni ezen a koncepción, pedig a nagy művek kizárólag olyan környezetben tudnak megszületni, ahol egy írástudó közönség figyelmére számíthatnak. (*A fájdalom minisztériuma*, 197) Másrészt a horvát irodalom és kultúra a háború előidézte identitásválság következtében diszkreditálódott; elveszítette hitelességét, nem képes releváns válaszokat adni az embereknek, esztétikai szempontból is elavult, ezért olvashatatlaná vált.

Julia Kristeva és Dubravka Ugrešić emigráns identitással foglalkozó munkáinak nem csupán a szemlélete mutat rokonságot – hiszen szövegeik erősen szubjektívek, vallomásszerűek, és az önanalízis céljával íródtak –, hanem érzékenységük, problémafelvetéseik is igen hasonlóak. Elsődleges céljuk az emigráns identitás körülhatárolása, amelynek körvonalait elsősorban a szubjektum nyelvhez való viszonyulásán keresztül igyekeznek feltárni, azzal a feltevésével élve, hogy a nyelvhez való viszonyulás a szubjektum anyaországhoz való viszonyulását képezi le. Végül, mindkét szerző a kelet-európai identitás alávetettségének traumáját hordozza; egyszerre internalizálják a nyugati világ Kelet-Európával kapcsolatos degradáló sztereotípiáit, és egyszerre próbálják szétfeszíteni a számukra kijelölt kereteket. Részben ebből adódik az anyaország kultúrájához való ambivalens viszonyulás is: mindketten éles hangon kritizálják annak inautenticitását, korszerűtlenségét, és a szerves hagyományok hiányát, igen markáns hanggal járulva hozzá a Kelet-Európával kapcsolatos kortárs diskurzusokhoz.

IDÉZETT MŰVEK

- Bjelić, Dušan I. „Julia Kristeva: Exile and Geopolitics of the Balkans.” *Slavic Review* 67.2 (2008): 364-383.
- . „The Balkans and the 'History of Shit'.” *Eurozine*. DG EAC of the European Commission, 2004. Internet. 2011. december 4. <<http://www.eurozine.com/articles/2004-06-11-bjelic-en.html>>.
- Drndić, Daša. „Crossing Over: Trespassing in Language and Memory.” *III. Találkozó A Balkán Kapujában Interdiszciplináris Konferencia*. Pécsi Kulturális Központ – Dominikánus Ház. 2009. november 6., Pécs. Konferencia-előadás.
- Kristeva, Julia. *Önmagam tükrében idegenként*. Budapest: Napkút Kiadó, 2010. Fordította: Kun János Róbert.
- . „Szívfájdalmam, Bulgária.” *Magyar Elektronikus Könyvtár*. Országos Széchenyi Könyvtár, 1997. Internet. 2011. december 4. <<http://epa.oszk.hu/00000/00012/00011/04kriste.htm>>.
- McAfee, Noëlle. *Julia Kristeva*. New York-London: Routledge. 2004.
- Medve, Zoltán. „Az újabb és a (majdnem) legújabb horvát prózáról.” *Litera*. Litera.hu Kft, 2007. március 1. Internet. 2011. december 4. <<http://www.litera.hu/hirek/az-ujabb-es-a-majdnem-legujabb-horvat-prozarol>>.
- Nemec, Krešimir. *Povijest hrvatskog romana od 1945. do 2000*. Zagreb: Školska knjiga, 2003.
- Ugrešić, Dubravka. *A fájdalom minisztériuma*. Budapest: L'Harmattan, 2008. Fordította: Radics Viktória
- : *Američki fikcionar*. Zagreb-Beograd: Konzor i Samizdat B92, 2002.
- : *Culture of Lies*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1998.

VLADIMIR KONČAR